

ВИКЛИКАЄ КРЕМЛЬ

Микита Хрущов, вайлуватий, але дивовижно енергійний майбутній керівник Радянського Союзу, саме виступав перед викладачами та студентами львівських вишів, коли на трибуну передали записку з проханням негайно зателефонувати в Москву. На календарі було 1 грудня 1949 року.

Львів був на особливому рахунку у Москві. До Другої світової війни місто належало Польщі, але 1939-го після пакту Молотова — Ріббентропа ввійшло до складу СРСР. Радянсько-німецька дружба протривала недовго: уже в червні 1941-го Західну Україну окупували німці, але в липні 1944-го радянська влада повернулася. Відтоді вона активно утверджувалася в регіоні й переконувала місцеве населення прийняти переваги соціалізму, що було непросто, адже українці продовжували боротьбу за власну державу. За кілька тижнів до виступу Хрущова українське націоналістичне підпілля ліквідувало письменника-комуніста Ярослава Галана, чільного пропагандиста нового режиму. Хрущов поставив справу на особистий контроль і приїхав у Львів ознайомитися з перебігом слідства. Один із убивць виявився студентом, і Хрущов вирішив виступити перед освітянами і партактивом з доповіддю про небезпеки націоналізму.

Прохання подзвонити в Москву заскочило Хрущова зненацька. Він закінчив промову, закликав студентів рішуче боротися з націоналізмом і антирадянським підпіллям, вийшов із зали і зателефонував у Москву. Хрущова з'єднали з Георгієм Маленковим, підручним Сталіна, який відповідав у ЦК за кадрову політику. Маленков велів Хрущову повертатися в Москву.

—Наскільки терміново? — спитав Хрущов.

—Як тільки зможеш. Прилітай завтра, — відповів Маленков².

Хрущов гадав, який же сюрприз чекає на нього цього разу. Три роки тому Сталін начебто в покарання за те, що Хрущов просив у Москви допомоги під час голоду 1946—1947 років, перевів його з посади першого секретаря ЦК Компартії України на менш впливову посаду голови Ради Міністрів УРСР. Про те, щоб допомогти голодним людям, зменшивши план хлібозаготівель, і мови не було. Прохання Хрущова Сталіна дратували, і генсек замінив його на Лазаря Кагановича, одного з організаторів голоду 1932—1933 років, від якого в Україні померло до 4 мільйонів осіб. Хрущов зрозумів лінію партію, повернувся у стрій і без жалю вичавлював із виснаженого селянства план хлібозаготівель. Унаслідок повоєнного голоду померло до мільйона людей. Наприкінці 1947 року Сталін повернув Хрущова на посаду першого секретаря³.

Однак чого Сталін хотів цього разу? Невже виклик у Москву пов'язаний з убивством Галана і неспроможністю Хрущова придушити українське підпілля? Українських партизанів зазвичай називали «бандерівцями» — за іменем Степана Бандери, провідника найрадикальнішого крила Організації українських націоналістів. Судячи зі спогадів Хрущова, він уперше почув про Бандеру 1939 року, коли Західна Україна увійшла до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, якою Хрущов керував. Бандера відбував довічне ув'язнення за участь у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі 1934 року. Після нападу Німеччини і СРСР на Польщу Бандері вдалося вийти на волю і не потрапити до рук чекістів. «Тоді його дії нам імпонували, — згадуватиме Хрущов. — Він виступив проти міністра внутрішніх справ у реакційній польській державі. [...] Але ці акції були здійснені групами, які не були друзями Радянського Союзу, а були його противниками, націоналістами, які ненавиділи радянський лад, тож нам варто було на це зважати».

Коли Сталін домовився з Гітлером про розподіл сфер впливу у Східній Європі і забрав собі Західну Україну та Західну Білорусію, а потім прибалтійські країни, Буковину й Бессарабію, у старому керівництві ООН стався розкол і фракція Бандери зробила ставку на Німеччину. Сподівання бандерівців на швидкоплинну німецько-радянську війну здійснилися з неймовірною швидкістю. Двадцять другого червня 1941 року німецька армія перейшла радянський кордон і почала стрімкий наступ на схід — Червона армія відступила із Західної України. Тридцятого червня 1941 року, за тиждень після нападу німців на колишніх союзників, бандерівці проголосили незалежну Українську державу.

Однак незалежна Україна в плани німців не входила: вони прагнули здобути «життєвий простір» — звільнити цю територію від місцевого населення для німецьких колоністів. Гестапо заарештувало провід бандерівської фракції й вимагало відкликати декларацію. Бандера відмовився й більшу частину війни провів у німецькому концтаборі Заксенгаузен. Двоє його братів загинули в Освенцимі. «...Коли Бандера побачив, що німці і не думають виконувати обіцянку створити незалежну Україну, він повернув свої загони проти них, — згадував Хрущов, — але при цьому не перестав ненавидіти Радянський Союз. Під кінець війни він воював і проти нас, і проти німців»⁴.

Після звільнення із Заксенгаузена Бандера втік до Австрії. Збройну боротьбу очолювали інші люди, які іноді жодною мірою не стосувалися далекого лідера, але ім'я Бандери лишилося символом підпілля. Хрущов згадував: «Пізніше ми стикнулися з Бандерою, і він завдав нам дуже багато неприємностей. Ми втратили тисячі людей уже після війни, коли розгорнулася запекла збройна боротьба українських націоналістів проти радянської влади». На 1944 рік, коли Бандера сидів у таборі, українські націоналісти мали стотисячну Українську повстанську армію, але радянська влада й далі називала цих вояків бандерівцями. І добрі, і непоказні сторони руху опору асоціювалися з Бандерою — і самопожертва молодих людей в ім'я незалежної України, і етнічні чистки поляків у Західній Україні, і участь окремих осіб у Голокості, і жорстокі вбивства радянських колаборантів, зокрема Ярослава Галана⁵.

Радянська влада кинула на боротьбу з повстанцями десятки тисяч солдатів регулярної армії, спеціальні загони НКВС і місцеву міліцію. За офіційними повідомленнями, у 1944—1946 роках було вбито понад 100 000 «бандитів», приблизно 250 000 осіб заарештовано. Із Західної України в Сибір і Казахстан депортували кількасот тисяч людей. Командування Української повстанської армії, яка зменшилася до 5000 бійців, перейшло на тактику дрібних нападів на радянські установи й військові застави та індивідуальний терор проти представників влади і місцевих «колаборантів». Повстанці розуміли, що у відкритому бою шансів немає. Вони хотіли вижити й сподівалися, що незалежна Українська держава виникне під час нової світової війни, цього разу між Сполученими Штатами і Радянським Союзом.

Поступово операції проти повстанців і терор проти місцевого населення давали результат. На 1948 рік рух опору ослаб такою мірою, що радянська влада взялася до колективізації сільського господарства — це був головний елемент соціалістичних перетворень. Радянська агентура проникала в повстанські загони і прагнула вийти на канали зв'язку між місцевими боївками й націоналістичною еміграцією в Мюнхені, столиці американської окупаційної зони. Однак радянські спецслужби досі не могли ні дотягнутися до командування УПА, ні запобігти убивствам прихильників режиму, як-от Ярослава Галана⁶.

Хрущов був знайомий з Галаном особисто. У 1946 році Галан працював кореспондентом від української преси на Нюрнберзькому трибуналі й вимагав видати Степана Бандеру з американської окупаційної зони. Повернувшись додому, він писав полум'яні памфлети проти українських націоналістів. Галан також нападався на Українську греко-католицьку церкву. Радянська влада заарештувала була її ієрархів, а священників змусила перейти в юрисдикцію Російської православної церкви — усе це було елементом боротьби з іноземними політичними, релігійними й культурними впливами на підрадянських територіях. Чимало вірян греко-католиків пішло в підпілля. Нападки Галана на церкву не лишилися непоміченими у Ватикані — у липні 1949 року папа Пій XII відлучив його від церкви. Галан відповів новим памфлетом, написавши «Я плюю на папу». Мабуть, саме цим він і підписав собі смертний вирок: повстанці зазвичай були греко-католиками і не хотіли терпіти наруги над переслідуваною церквою⁷.

Про смерть Галана негайно доповіли Хрущову, він зі свого боку проінформував про львівські події Сталіна. Старому диктатору, який жив у параноїдальній атмосфері підозр, це явно не сподобалося. З убивства впливав висновок, що через п'ять років після завоювання Західної України, через чотири роки по тому, як над рейстагом у Берліні замаюрів червоний прапор, радянська супердержава не може впоратися з купкою повстанців. І то не десь на далеких околицях комуністичного світу, а в європейській частині країни, під самим західним кордоном СРСР. Сталін розпорядився надіслати в Україну найкращих спеціалістів із боротьби з підпіллям. Їх поінформували, що товариш Сталін дуже не задоволений роботою органів у Західній Україні, наказали знайти убивць Галана й на корені знищити все, що лишилося від руху опору⁸.

Хрущов розумів, що Кремль пильно стежить за ситуацією в республіці. Ось чому він особисто приїхав у Львів перевірити перебіг слідства і привіз із собою команду людей, які мали простежити за роботою місцевих кадрів: міністра внутрішніх справ, секретарів ЦК КП(б)У, навіть першого секретаря ЛКСМУ. Хрущов вимагав від підлеглих зробити Львів твердинею радянської влади. За деякими даними, він був готовий на дуже радикальні заходи, аби позбавити підпілля соціальної бази: відряджати молодь працювати і вчитися на Донбас, а то й запровадити в регіоні систему окремих внутрішніх паспортів, що перетворило б Галичину на величезну в'язницю поза сферою радянського законодавства. Хрущов неохоче відмовився від цих планів — надто багато ризиків. Один із радників у цій справі вважав, що подібні заходи тільки підштовхнули б українську молодь іти в ліси до повстанців⁹.

Після дзвінка з Кремля Хрущов відклав усі справи і вилетів у Москву. «Я не знав, у якому статусі повернуся в Україну і чи повернуся взагалі», — згадуватиме він згодом. Поїздка виявилася доленосою: його не заарештували, не винесли догану, а підвищили. Сталін хотів, щоб Хрущов був під рукою в Москві, і призначив його боротися з внутрішніми ворогами у московській міській парторганізації. Генсек вичищав із партії справжніх та уявних прихильників так званої «ленінградської групи» — вона нібито збиралася утворити окрему російську комуністичну партію, що гіпотетично кидало виклик загальносоюзній ВКП(б) і владі Сталіна. Хрущов, давній керівник Української РСР, здавався природним союзником у боротьбі з російським партикуляризмом, який підривав імперію.

У Хрущова відлягло на серці. «Я, звісно, подякував за довіру. Сказав, що охоче приїду в Москву, бо був задоволений своєю попередньою роботою у столиці», — згадуватиме він. Хрущов повернувся до України закінчити справи й мав переїхати в Москву перед пишним святкуванням сімдесятиліття Сталіна 21 грудня 1949 року. На святковому обіді Сталін посадив Хрущова обіч себе, по другу руку генсека сидів Мао Цзедун.

Так почався шлях Хрущова на вершину радянської ієрархії. Однак він ніколи не забув страху від несподіваного виклику в Москву і всіх тих проблем, які створювало йому на посаді першого секретаря республіки українське підпілля й людина, що уособлювала спротив, — Степан Бандера¹⁰.

СУПЕРУБИВЦЯ

Провівши Хрущова до Москви, його колишні підлегли в Україні продовжили полювання на лідерів руху опору. Багато кому довелося провести в Західній Україні чимало часу й зустрічати новий 1950 рік у Львові, а не в Києві чи в Москві. Зокрема, й генералу Павлу Судоплатову. Цього чекіста-високопосадовця відрядили з Москви у Львів із завданням зламати збройний опір і знищити керівництво підпілля. Він, власне, спеціалізувався на ліквідації провідників українських націоналістів.

Уперше подібне завдання Судоплатов, тоді тридцятирічний оперативник служби зовнішньої розвідки, отримав ще в листопаді 1937 року. Його викликали до народного комісара внутрішніх справ Миколи Єжова, а потім провели до Сталіна. Судоплатов народився в Україні й вільно говорив українською; йому розробили легенду емісара українського підпілля, що діє в Радянському Союзі, і доручили проникнути в емігрантське середовище в Європі. Сталіна цікавили стосунки між лідерами різних українських організацій, і він захотів особисто зустрітися із Судоплатовим. Судоплатов доповів, що взаємини еміграційних лідерів не беззмарні, ідуть усобиці довкола складу майбутнього уряду незалежної України, але найнебезпечніша людина — Євген Коновалець, голова Організації українських націоналістів, яка знайшла підтримку в абверу, німецької розвідки.

«Які ваші пропозиції?» — спитав Сталін. Конкретних ідей у Судоплатова не було. Сталін дав йому тиждень, щоб підготувати план протидії Коновальцю та його організації. За тиждень Судоплатов у кабінеті Сталіна запропонував проникнути в абвер через радянських агентів в організації Коновальця.

Однак Сталін явно мав на увазі не це. Він запропонував висловитися присутньому на зустрічі Григорію Петровському, старому більшовику, одному з провідників Української РСР. Як згадував потім Судоплатов, Петровський «урочисто оголосив, що на Україні Коновальця заочно засудили до смертної кари за тяжкі злочини проти українського пролетаріату» (у перекладі з політичної мови це означало: Коновальця треба ліквідувати). Петровський згадав участь Коновальця у придушенні більшовицького повстання в Києві 1918 року, коли Коновалець був офіцером збройних сил української республіки. Сталін прокоментував слова Петровського: «Це не акт помсти, хоч Коновалець і агент німецького фашизму. Наша мета — знешкодити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу».

Сталін явно мав на увазі ліквідацію Коновальця, ще коли вперше викликав Судоплатова: він просто не хотів першим казати про вбивство. А коли Судоплатов

не вгадав думки вождя, Сталін висловив цю ідею й виправдав її устами Петровського. Пропозиція явно йшла від Сталіна, а не від Петровського — за кілька днів до спільної зустрічі, Судоплатов бачився з Петровським сам на сам, і той нічого подібного не говорив. Тепер, коли ідею ліквідувати керівника ОУН фактично затвердили, Сталін хотів перевести справу в практичну площину. «А які смаки, слабкості, уподобання Коновальця? Постарайтеся їх використати», — сказав Сталін. Судоплатов не раз зустрічався з Коновальцем, коли працював за кордоном, і розповів Сталіну, що, хай куди вони їздили, той найперше завжди купував шоколадні цукерки: «Коновалець дуже любить шоколадні цукерки». Сталін запропонував обміркувати цей момент.

Прощаючись, Сталін спитав майбутнього вбивцю, чи усвідомлює він політичне значення довіреного завдання. Судоплатов запевнив, що все розуміє й готовий віддати життя Батьківщині. Сталін побажав йому успіху й потис руку. Запланований акт терору в політичному й ідеологічному плані виправдовували діяльністю Коновальця під час революції, його зв'язками з абвером і «фашистським» характером націоналістичного руху. Звинувачення у «фашизмі» стали головною зброєю радянської влади для дискредитації українських націоналістів. Останні справді сповідували крайні праві ідеї, але фашистами їх називали тільки в СРСР. Сталін готувався до війни з Німеччиною і хотів внести розбрат у лави ворогів. Коновалець мусив померти.

Радянські спецслужби підхопили ідею Сталіна й вирішили зіграти на слабостях Коновальця. Інженери-чекісти розробили бомбу, замасковану під коробку шоколадних цукерок. Якщо перемістити коробку з вертикального положення в горизонтальне, запускався годинниковий механізм і за пів години бомба детонує. Двадцять третього травня 1938 року Судоплатов зустрівся з Коновальцем у ресторані готелю «Атланта» в центрі Роттердама і презентував коробку цукерок. Після зустрічі вбивця зайшов у магазин одягу на сусідній вулиці і купив шляпу та світлий плащ, щоб замаскуватися. Невдовзі після полудня він почув вибух і побачив, як люди біжать у тому напрямку, де він лишив Коновальця. Судоплатов поспішив на вокзал і сів на поїзд у Париж. «Подарунок вручено. Посилка зараз у Парижі, а шина автомобіля, на якому я подорожував, лопнула, поки я ходив по магазинах», — надіслав він телеграму з Парижа в Москву¹¹.

З газет Судоплатов дізнався, що Коновалець загинув на місці. Одразу після замаху Судоплатова почав мучити гострий головний біль, але він ніколи не шкодував про свій вчинок. Він писав, що навесні 1938 року пахло війною, і чекісти знали, що Коновалець воюватиме на боці німців. Цю операцію вивчали у КДБ і вважали класикою жанру: елегантна, ефективна, політично доцільна. Як і планував Сталін, після смерті Коновальця в націоналістичному підпіллі почалася боротьба за владу. Через два роки після вбивства молодий та амбіційний Степан Бандера очолив радикальну групу, яка виступила проти давнього соратника й наступника Коновальця полковника Андрія Мельника. Бандері вдалося відколоти й повести за собою більшу частину організації, але усобиці між двома фракціями, які вилилися у відкритий конфлікт, що тривав десятиліттями, послабили націоналістичний табір¹².

Ця операція зробила Судоплатова знаменитістю в НКВС і дала потужний імпульс його кар'єрі. Статус Судоплатова утвердився під час війни — він відповідав за диверсійні й терористичні операції в німецькому тилу. Попит на його знання та вміння не зник і після війни. У вересні 1946 року він здійснив ще одну операцію проти українського діяча. Цього разу жертвою став Олександр Шумський, нарком освіти Української СРР у 1920-х роках, якого звинуватили були в українському націоналізмі, заарештували й відправили у заслання в Саратов. Шумський давно вимагав, щоб йому дозволили повернутися в Україну. Разом із Судоплатовим до Саратова поїхав полковник Григорій Майрановський, начальник токсикологічної лабораторії НКВС, яка розробляла отрути. Вони ввели Шумському отруту, і зовні все було схоже на серцевий напад. Розтин тіла екснаркома нічого не виявив — Майрановський виставив кураре, отруту рослинного походження.

Наступною жертвою Судоплатова і Майрановського став єпископ Мукачівської єпархії (окремої від Львівської митрополії Греко-католицької церкви) Теодор Ромжа. Він очолював церкву в Закарпатті, яке до Другої світової війни належало Чехословаччині. За словами Судоплатова, у 1947 року радянська розвідка отримала інформацію, що Ватикан підштовхує Сполучені Штати та Велику Британію підтримати українських католиків і їхніх союзників у націоналістичному підпіллі. Галицьких єпископів Греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим радянська влада затримала ще 1945 року, тому Ромжу вважали найнебезпечнішим ієрархом. У лютому 1947 року українські чекісти запропонували Москві ліквідувати Ромжу. Перший замах на нього організували наприкінці жовтня 1947 року, влаштувавши дорожньо-транспортну пригоду, але Ромжа вижив, його відправили в місцеву лікарню. Справу завершили Судоплатов і Майрановський — підслана чекістами медсестра ввела єпископу отруту, яку дав Майрановський.

Судячи зі спогадів Судоплатова й радянських архівів, усі ці вбивства були організовані з особистої санкції Сталіна. Ніхто інший не мав влади розпоряджатися долею жертв судоплатовської команди. Однак пропозицію ліквідувати ту чи ту людину могли висловлювати й інші члени радянського керівництва. За словами Судоплатова, на ліквідації Шумського й Ромжі наполягав Микита Хрущов, який нібито зустрічався з Майрановським, коли той їхав в Ужгород. Судоплатов заявляв, що був свідком телефонної розмови генерала Сергія Савченка, міністра держбезпеки УРСР, з Хрущовим, під час якої перший секретар дав остаточну згоду на ліквідацію Ромжі. Правда це чи ні, але немає сумнівів, що початковий план замаху на Ромжу розробляли в Києві, а не в Москві, і без особистої санкції Хрущова не обійшлося¹³.

У грудні 1949-го Судоплатову видали нове завдання: знайти й ліквідувати командувача Української повстанської армії Романа Шухевича. Сорокадворічний Шухевич мав за плечима досвід командування спеціальним батальйоном абверу «Нахтігаль», створеним 1941 року, а після ув'язнення Бандери в Заксенгаузені та переходу ОУН у підпілля поступово перебрав на себе керівництво бандерівською фракцією ОУН. Судоплатов і заступник міністра держбезпеки УРСР генерал Віктор Дроздов підняли на пошуки Шухевича цілу армію чекістів. Перелом в операції стався